

NEW DISCOVERIES TOWARDS THE WATER USE SYSTEMS OF THE MEDIEVAL BATHS OF THE LORE BERD FORTRESS

Arman Nalbandyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
“Scientific Research Center of Historical and Cultural Heritage” SNCO

Abstract

The fortress of Lore Berd, located in the Lori Berd community of the Lori Province of the Republic of Armenia, is one of the best-preserved fortresses in Armenia. This famous fortress of the historical Gugark region arose on a high cape formed at the intersection of gorges where the rivers Dzoraget (Tashrajur) and Urut (Miskhana) merge. It is located at an altitude of 1490 m above sea level and together with the suburbs occupies an area of 50–60 hectares (only the citadel takes up 9 hectares). Based on archaeological excavations carried out both in the Soviet Union period and in the 2000s, the cultural image of this famous fortress was revealed.

Excavations of the Lore Berd Fortress resumed in 2022, under a special grant from the RA MoESCS, within the framework of the restoration and development project, the archaeological expedition of the Scientific Research Center of Historical and Cultural Heritage (expedition leader: A. Nalbandyan, archaeologist: M. Khechoyan, assistant: S. Bislamyán). The work was carried out at several sites. They revealed significant results both in terms of architecture and the study of cultural layers.

Particularly noteworthy are the results of excavations in two baths of the Lore Berd Fortress. The studied lower, earliest layers gave not only a huge number of findings of material culture (ordinary, red-polished, stamped and glazed ceramics, glass bracelets and beads, smoking pipes, coins, various copper objects, etc.), but also led to remarkable discoveries concerning the water supply of baths, the movement/circulation of water and, the floor heating systems. The discovered pools, ditches, clay water pipes and water taps further enriched our understanding of the engineering system of the bathhouses of Lore Berd Fortress.

Keywords: Lore Berd Fortress, high Middle Ages, bath/bathhouse, excavations, water use, hypocaust, water tap, clay water pipe.

ՆՈՐԱՅԱՅՏՈՒՄՆԵՐ ԼՈՌԻ ԲԵՐԴՔԱՂԱՔԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲԱՂՆԻՔՆԵՐԻ ՋՐՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Արման Նալբանդյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
«Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ

Ամփոփագիր

ՀՀ Լոռու մարզի Լոռի բերդ համայնքում գտնվող Լոռե բերդաքաղաքը Հայաստանի լավագույն պահպանված ամրոցներից մեկն է: Գուգարաց աշխարհի նշանավոր այս ամրոցը ձևավորվել է Ձորագետ (Տաշրաջուր) և Ուտուտ (Միսխանա) գետերի միախառնման վայրում գոյացած հրվանդանի վրա, որը երիզվում է ուղղաձիգ ապտաժներով: Այն գտնվում է ծովի մակերևույթից 1490 մ բարձրության վրա և արվարձանների հետ միասին զբաղեցրել է 50–60 հա տարածք (միայն միջնաբերդը՝ 9 հա): Այստեղ թե Խորհրդային տարիներին, և թե՛ 2000-ական թվականներին իրականացված հնագիտական պեղումների հիման վրա վեր է հանվել նշանավոր այս ամրոցի մշակութային պատկերը:

Լոռե բերդ ամրոցի 2022 թ. ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արշավախմբի (ղեկ՝ Ա. Նալբանդյան) վերականգնված պեղումները ընթացել են մի քանի տեղամասերում, որոնք բոլորն էլ տվել են զգալի արդյունքներ՝ թե՛ ճարտարապետական կառույցների տեսանկյունից և թե՛ մշակութային շերտերի ուսումնասիրման տեսանկյունից: Հատկապես պետք է առանձնացնել Լոռե բերդաքաղաքի երկու բաղնիքներում կատարված պեղումների արդյունքները: Ուսումնասիրված ստորին՝ վաղագույն շերտերը տվեցին ոչ միայն նյութական մշակույթի վիճակագրի քանակությամբ գտածոներ (հասարակ, կարմրափայլ, դաջագարդ և ջնարակված խեցեղեն, ապակե ապարանջաններ և ուլունքներ, ծխամորճեր, մետաղադրամներ, պղնձե զանազան առարկաներ և այլն), այլև հան-

գեցրին բաղնիքների ջրամատակարարմանը, ջրի տեղաշարժմանը, հատակների տաքացմանը առնչվող ուշագրավ բացահայտումների: Հայտնաբերված ջրավազանները, առվակոսները, կավե փողակներն ու ջրածորակներն էլ ավելի հարստացրեցին մեր պատկերացումները լոռերերոյան բաղնիքների ինժեներական համակարգի վերաբերյալ:

Հիմնաքարեր. Լոռե բերդաքաղաք, զարգացած միջնադար, բաղնիք, պեղումներ, ջրօգտագործում, հիպոկատստ հատակ, ջրածորակ, կավե փողակ:

Ներածություն

Լոռե բերդաքաղաքը Դավիթ Անհողինի կողմից 11-րդ դ. հիմնադրվելուց և Կյուրկե II-ի կողմից Տաշիր-Չորագետյան թագավորության մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո շարունակ կառուցապատվել է և ամրացվել վիթխարի պարիսպներով: Քաղաքում շինարարությունը շարունակել է բուռն վերելք ապրել Լոռեի հաջորդ տերերի՝ Ջաքարյանների օրոք: Կյուրիկյանների և Ջաքարյանների օրոք Լոռեում կառուցվում են աշխարհիկ և հոգևոր նշանակության շենքեր, այդ թվում՝ պալատներ, եկեղեցիներ, բաղնիքներ, շուկաներ, հրապարակներ, կենցաղային կառույցներ, շարունակ ամրացվող պարիսպ, ջրամատակարարման համակարգ, իսկ գետերի վրա՝ կամուրջներ (Gharibyan, 2009, 34): 11-12-րդ դդ. Լոռեն ուներ տասը հազարի հասնող բնակչություն: Լոռե բերդաքաղաքի դերն ու նշանակությունը ժամանակի ընթացքում այնքան մեծացավ, որ այստեղ 1208 թ. հրավիրվեց համահայկական ժողով (Gandzaketsi, 1961, 171): Ցավոք, արհեստագործական և առևտրական այս խոշոր կենտրոնը շարունակ իր կողմն էր գրավում օտար ասպատակիչների ուշադրությունը և մեկը մյուսի ետևից հարվածներ ընդունելով՝ այն կորցնում է ժամանակի իր փառքն ու գորությունը: Ամենից հուժկու հարվածը, իհարկե մոնղոլների 1236 թ. արշավանքն էր, որով կասեցվում է Լոռե բերդի ծաղկումը, և որի նկարագրությունը մանրամասնորեն տալիս է միջնադարյան պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին (Gandzaketsi, 1961, 253–254): Հետագայում ձեռքից ձեռք անցնելով Լոռեն աստիճանաբար վերածվում է սովորական ամրոցի կամ գյուղաքաղաքի: Լոռե բերդը հուշարձանի տարածամասնակյա ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բերդաքաղաքը մշտապես բնակեցված է եղել: Հենց դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ միջնաբերդի մշակութային շերտերը չափազանց հարուստ են հոգևոր և աշխարհիկ մշակույթին, քաղաքային կյանքին ու արհեստներին, առևտրին ու ռազմարվեստին, կենցաղին, պերճանքին ու ժամանցին առնչվող բազմապիսի հնագիտական իրերով:

Ամրոցն ուսումնասիրել են մի շարք անվանի հետազոտողներ, սակայն հնագիտական պեղումներ առաջին անգամ կատարվել են 1966թ.-ից մինչև 1974թ. Ի. Ղարիբյանի ղեկավարությամբ (Երևանի պետական համալսարանի գիտական արշավա-

խումբ, արշավախմբի ճարտարապետ՝ Ս. Մաթևոսյան, ինժեներ՝ Ռ. Եփրեմյան): Այս աշխատանքների ընթացքում առաջին անգամ պեղվեցին բաղնիքները, մատուռը, արևելքում գտնվող եկեղեցին, «պալատ» համարվող կառույցը, բացօթյա ջրավազանները և այլն: Պեղումների արդյունքներին, խնդիրներին ու կառույցներին վերաբերող մի շարք հոդվածներ, ի վերջո, ամփոփվեցին պրոֆ. Ղարիբյանի՝ 2009 թ. հրատարակած «Լոռե բերդաքաղաքը» մենագրությունում (Gharibyan, 2009): Երկրորդ լայնածավալ պեղումներն իրականացվեցին 2009–2014 թթ.՝ ՀՀ Մշակույթի նախարարության Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավարներ՝ Ի. Ղարիբյան, Հ. Սիմոնյան, հնագետներ՝ Տ. Ալեքսանյան, Ա. Նալբանդյան, Հ. Բաղալյան, Խ. Վարդանյան, Կ. Ծերեթյան, երկրաբան՝ Գ. Վարդանյան), որի արդյունքները նույնպես հրատարակվել են (Simonyan et al., 2015):

Առաջին բաղնիքի պեղումների արդյունքները

Ամրոցի կենտրոնական հատվածում գտնվող «Առաջին» կամ «Մեծ» բաղնիքը քիչ թե շատ կանգուն մնացած կառույցներից մեկն է, որտեղ նախկինում կատարված պեղումների ընթացքում բացվել են լողասրահին կից օժանդակ շինությունների՝ հանդերձարանի, ջեռոցի և այլ կցակառույցների հիմքերը: Սա Հայաստանում լավագույն պահպանված բաղնիքներից մեկն է. պահպանվել են ընդարձակ և մի քանի ենթաբաժիններով լողասրահի պատերն ու թմբուկավոր առաստաղը, որոնցից մեկը կենտրոնում պսակված է աստղաձև երդիկով: Այս բաղնիքին անդրադարձել են շատ մեծանուն ճարտարապետներ ու հնագետներ, երկարատև պեղումները տվել են լուրջ արդյունքներ և վեր հանել միջնադարյան բաղնիքի ընդհանուր նկարագիրը: Սակայն բոլոր այդ հետազոտությունների ընթացքում բաղնիքին հարակից շատ հատվածներ, մասնավորապես՝ դրանից հյուսիս ընկած ընդարձակ սրահը, մնացել են ոչ լիովին պեղված: Չափազանց կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ դեռևս չպեղված էր մնում բաղնիքի լողասրահի ստորին շերտը, որը կարող էր շատ կարևոր հարցերի պատասխան տալ՝ կապված բաղնիքի տիպային առանձնահատկությունների, ինժեներական համակարգի և հնա-

գիտական շերտագրությունների հետ, որոնք մասամբ ստացան իրենց պատասխանները 2022 թ. պեղումների ժամանակ:

Ա. Լոդասրահ: Կանգուն պատերով լողասրահի հյուսիս-արևելյան հատվածում բացվեց անխաթար պահպանված սալահատակով ուղղանկյուն ջրավազան (153x128 սմ չափսեր) (նկ.2): Այստեղ՝ 16.5 սմ խորությունում գտնվեց ամբողջական պահպանված քարե ծորակ՝ շրթնամասը ուղղանկյուն, կենտրոնում՝ միջանցիկ անցքով (նկ.9/4): Ղարիբյանը թեև անդրադառնում է ջրածորակներին (Gharibyan, 2000, 105), սակայն, ամենայն հավանականությամբ, նա ձեռքի տակ չի ունեցել սրանցից որևէ մեկը: Ավագանի արևմտյան եզրին բացվեց ջրահեռացման 8 սմ տրամագծով կավե փողոկով ջրահեռացման անցքը: Մրա շուրջը ցածրիկ պատեր կան, որոնք կարող էին ծառայել որպես նստարան՝ ջրավազանից օգտվողների համար:

Առհասարակ բաղնիքի ներսույթի I շերտի պեղումները բավականին արդյունավետ էին. հայտնաբերվեցին մեծ թվով խեցեղեն, կենդանիների ոսկորներ, ձիասանձի լկամ, քարե և ապակե ուլունքներ և այլ առարկաներ, իսկ բաղնիքի արևելյան պատի մոտ բացվեց 40 սմ տրամագծով, կավե պատերով օջախ: Այն ունի 20 սմ բարձրություն և 5,5 սմ պատերի հաստություն: Հատակը կրասավաղ է: Օջախին կից բացվեց 4 սալաքարերով շարված ուղղանկյուն հոր (44x40 սմ): Մեր կարծիքով օջախին կից գտնվող այս հորը նախատեսված էր դրանում լցված ջուրը տաք պահելու նպատակով: Նման սալաքարերով քառակուսի հոր հայտնաբերվել է նաև Դաշտադենի ամրոցի պեղումների ժամանակ, որը, նույնպես կից է շրջանաձև օջախին (ըստ հնագետ Ա. Բաբաջանյանի՝ Դաշտադենի պեղումներով բացվածը վառարան է, որն ամբողջությամբ լցված է եղել մոխրով): Հորի մոտից գտնվեցին մի քանի պղնձե անոթների բեկորներ և կիսով չափ պահպանված կավե ջրաման (15 սմ բարձր., 6.5 սմ բերանի բացվածք, կանթի բարձր.՝ 8 սմ, կանթի հաստ.՝ 1.5 սմ) (նկ.9/1): Այս փոքր չափերով անոթն ունի ուռուցիկ իրան, նեղ վզիկ, դուրս փոված շուրթ և մեկ աղեղնաձև կանթ: Նմանատիպ նուրբ խեցիով ջրամաններից ամենախոշորները 2-3 լիտր տարողությամբ են լինում, որոնք հաճախ պատված են լինում անգործով կամ ներկված լինում կարմրավուն ներկով, ապա փայլեցվում (Arakelyan, 1958, 221): Հարկ է նշել, որ քարե տաշտերից ջուրը վերցվել է կավե կամ պղնձե ամաններով (Gharibyan, 2000, 105): Պեղումները ցույց տվեցին, որ I շերտը ուշ շրջանում՝ հավանաբար 14-15-րդ դդ., մանր քարերով (նաև կոթողների բեկորներով) կրաշաղախով տոփանված հատակ է:

նկ.1. Առաջին բաղնիքի հատակագիծը և իրավիճակը պեղումների ավարտին (Գծ. Հ. Սանամյանի, Ա. Սարգսյանի)

Այս լողասրահի՝ տաքացվող հատակ ունենալու մասին ենթադրություններ է արել դեռևս Վ. Հարությունյանը (Harutyunyan, 1962, 70): Ի. Ղարիբյանը նույնպես համակարծիք է՝ որպես հիմնավորում բերելով պատերի մեջ թողնված օդամուղ անցքերը (Gharibyan, 2000, 103): Այդ առումով կարևոր արդյունքներ տվեցին բաղնիքի լողասրահի հարավ-արևմտյան անկյան II շերտի պեղումները: Այստեղ բացվեցին թվով 20 կարճ, միակտոր քարից սյուներ, որոնց մեծ մասը տուֆակերտ են, մի քանիսը՝ բազալտ (նկ.3): Ունեն տարբեր չափեր (ամենաբարձրը՝ 62 սմ), որոնք հարմարեցված են եղել ժայռային գրունտին: Դրանց վրա դրված տուֆե սալաքարերը գրեթե ամբողջությամբ քայքայվել են (պահպանվել են մի քանի փոքրաչափ բեկորներ): Սյուները նույնպես ունեն տարբեր աստիճանի մաշվածություն: Սրանցից գատ՝ բաղնիքի արևելյան պատի մեջ, հատակի մակարդակին բացվեցին 40 սմ լայնքով ուղղանկյուն անցքեր: Այս անցքերով արևելքում գտնվող ջեռոցից եռացած գոլորշին անցել է բաղնիքի հատակի տակ՝ ապահովելով դրա ջերմությունը: Բաղնիքի երկու գլխավոր բաժինները՝ արևելյան և արևմտյան հատվածներն իրարից բաժանող պատի տակ նույնպես բացվեց ստորհատակյա անցք (75 սմ

Նկ. 2. Առաջին բաղնիքի ներսում բացված ջրավազան

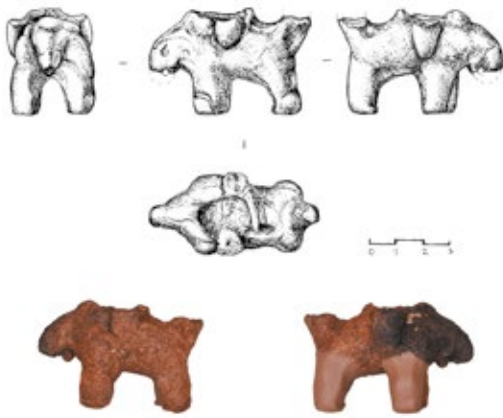
Նկ. 3. Առաջին բաղնիքի լողասրահում բացված հիպոկաուստ հատակի հենասյուները

լայնքով), որով, փաստորեն, եռացած գոլորշին արևելյան բաժնից անցել է արևմտյան բաժին:

Հյուսիս-արևմտյան հատվածում բացվեց ուղղանկյունաձև, 40 սմ բարձրությամբ և 180×120 սմ չափերով հիմք-պատվանդան, որի եզրերը շարված են քարերով, իսկ մակերեսը կրաշաղախով է պատված: Մեր համոզմամբ՝ սրա վրա դրված է եղել քարե տաշտը, որն այժմ գտնվում է բաղնիքին հարակից բակում: Այս հիմքից հյուսիս՝ լողասրահի պատի մեջ կա անցք, որտեղով հնարավոր է, որ ջուրը լցվել է քարե տաշտի մեջ: Այս հիմքի և բաժանմունքը արևմուտքից արևելք բաժանող միջնապա-

տի արանքում նեղ միջանցքը ապահովել է հատակի տակով անցնող տաք օդի շարժը:

Լողասրահի տարածքում բացառիկ հայտնագործություն էր 53 սմ խորությունում հայտնաբերված կենդանու կավե արձանիկը, որի չորս ոտքերից պահպանվել են երկուսը (նկ. 4): Գլուխը հիշեցնում է փղի, նկատվում է նաև, որ կնճիթ է ունեցել, որը կտորված է: Մեջքին կա շրջանաձև թմբիկ, որի երկու կողմերում ելուստներ են: Ետևի մասում կա ևս մեկ կտորված հատված, որտեղ, հավանաբար, արձանիկի բռնակն է եղել: Ունի 3.5 սմ բարձրություն և 6 սմ երկարություն: Միջնադարյան 11-12-րդ դդ. իրե-

Նկ. 4. Առաջին բաղնիքի պեղումներով հայտնաբերված կավե արձանիկ-խաղաքարը (վերականգնումը և լուսանկարը Ա. Մելքոնյանի, գրչանկարները Թ. Հնայակյանի)

րով հարուստ շերտում գտնված կավե այս արձանիկը ունեցել է ժամանցային նշանակություն, իսկ ավելի հստակ, հավանական է, որ ճատրակի խաղաքար է:

Լողարահի հարավ-արևելյան անկյան մոտ բացվեց 23 սմ լայնքով և 40 սմ խորությամբ օդամուղ անցք, որի միջոցով հատակի տակ լցված եռացրած օդը դուրս է մղվել եթեր:

Բավականին հետաքրքիր իրավիճակ բացվեց բաղնիքի լողասրահից հարավ-արևելք: Այստեղ կա թրձած աղյուսներով շարված փոքրաչափ ավազան, որին միանում է կավե փողրակ: Վերջինս անցնում է պատի միջով, ինչը երևում է պատի քանդվածքի պատճառով: Այս փոքր՝ 2,7 մ2 մակերեսով սենյակն

իր աղբյուր ավազանով հանդերձ պեղվել է Ի. Ղարիբյանի կողմից, որը նշում է, որ նման տիպի աղբյուր-ավազաններ միջնադարյան բաղնիքներից հայտնի չեն, սակայն նման ջրավազան կա Գառնիի բաղնիքի հանդերձարանի անկյունում և թվագրվում է 3-րդ դարով (Gharibyan, 2000, 101):

Բ. Հյուսիսային սրահ: Բաղնիքի հիմնական կանգուն հատվածից անմիջապես հյուսիս ընկած տարածքը մասնակի պեղվել է 2009–2010 թթ., սակայն պեղումները մնացել են անավարտ (Simonyan et al., 2015): Նախկինում բացված բազմաթիվ, խառը շարվածքները թույլ են տվել ենթադրելու, որ այստեղ գտնվում են ջրամատակարարման համակարգի կարևոր բաղադրիչներ, ինչպիսիք են ջուրը բաղնիք հասցնող առվակոսները:

Այս տարածքում բավականին ընդարձակ կառույց է եղել (4.94×13.3 սմ), որի՝ ցածրիկ պատերով բաժանված ենթաբաժիններում բացվում են մեծաքանակ օջախ-վառարաններ: Դրանցից մեկը բացվեց կառույցի արևմտյան եզրին մոտ: Այն լավ պահպանված վիճակում է, ունի 43 սմ տրամագիծ և 28 սմ խորություն: Եվս չորսը բացվեցին իրար կից՝ մի ուղղանկյուն հատակագծով, փոքր բաժանմունքում, որի պատերը կրասվաղված և անջրաթափանց են եղել: Այս վառարաններն ունեն 60–75 սմ տրամագիծ և մոտ 25–40 սմ բարձրություն: Ինչպես հայտնի է, մետաղյա կաթսաները սովորաբար դրվում էին խցերի հատակի տակ, խարույկի վրա (Անի, Անբերդ) (Aleksanyan, 2010, 19) և չի բացատրվում, որ այստեղ մենք գործ ունենք նման խցի հետ: Ակնհայտ է, որ այս տարածքը օգտագործվել է ջրի

Նկ. 5. Առաջին բաղնիքին կից կառույցը՝ ջրուղիներով և վառարաններով

եռացման համար, որտեղից զանազան առվակոսներով ու խողովակաշարերով ջուրը տարածվել է դեպի լողաբահներ: Առվակոսներից մեկն ունի 80 սմ-ից ավել լայնություն, որի տակ կա խոշոր և կիսով չափ քարերով ծածկված ևս մեկ օջախ: Մրա հարևանությամբ բացվեց նաև սալաքարերով շարված և սալերով ծածկված ջրամատակարարման հերթական ջրուղին (սկ. 5):

Պետք է նշել, որ ընդարձակ այս կառույցի երկու շերտերն էլ չափազանց հարուստ էին 11–13-րդ դդ. հնագիտական իրերով: Մինչև 60 սմ հզորություն ունեցող շերտերից դուրս եկան մեծ թվով խեցեղեն և ոսկորներ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում մանր և խոշոր եղջերավորների, ձիերի ոսկորները: Գտնվեցին նաև եղնիկի եղջյուրներ, որոնց վրա ակնհայտ են մարդկային ներգործության հետքերը: Գտածոների մեջ աչքի են ընկնում կապույտ ապակուց մանրահատիկ ուլունքը, «մանչ» և «աղջիկ» տիպի խփերի բռնակները, թեյնիկաձև ճրագի քթիկը, ճրագամանի բեկորը, ապակե սրվակների և ապարանջանների բեկորները, բրոնզե թիթեղները, մետաղադրամը այլն: Ջնարակված խեցեղենից ուշագրավ է կանաչ ջնարակով պատված բեկորը, որի վրա առկա է սևով արված արաբատառ գրերի իմիտացիա, իսկ կարմրափայլ մի բեկորի մակերեսին կա շրջանաձև արևանման դաշվածք: Կարմրափայլ մակերեսով այս բեկորը (6,3x5 սմ) անոթի իրանի հատվածից է, որի մակերեսին կա շրջանաձև, անվանման 1,5 սմ տրամագծով դաշվածք: Նմանատիպ դաջագարդ անոթները մեծ տարածում ունեն գարգացած միջնադարում և գտնվել են ոչ միայն Լոռե բերդի նախկին պեղումների ժամանակ (Gharibyan, 2009, 183; Simonyan et al., 2015, 48–49), այլև Անբերդից (Harutyunyan, 1978, 101), Արմավիրից, Թեղենյաց վանքից (Babajanyan, Miridjanyan, 2013, table IV), Դաշտաղեմի ամրոցից (Aleksanyan, Miridjanyan, 2012, 102, 106), Ավանի Սբ Աստվածածին եկեղեցուց (Badalyan, Nalbandyan, 2016, Table I), Տանձափարախի անապատից (Nalbandyan et al., 2021, 105) և այլ հուշարձանների համաժամանակյա շերտերից: Եզակի է 6.5x4.5 սմ պահպանված չափերով և 2.5 սմ հաստությամբ կրաքարե քանդակագարդ սալիկի բեկորը, որի մակերեսին պահպանվել են եզրագոտու և շրջանաձև ակնագնդի հատվածներ: Հատկապես հետաքրքիր է կարմիր տուֆից պատրաստված կոնաձև կաղապարը, որի միակ հղված մակերեսին կա շրջանաձև փոսիկ:

Դեղնականաչավուն, կարծր կավից պատրաստված սնդկամանի բեկորներ գտնվեցին, ինչպես պարսպի, այնպես էլ բաղնիքի պեղումներով: Մրանք փքված իրանով, սրացող հատակով և խիստ նեղ բերանով անոթներ են եղել, որոնց մակերեսին

ագուցված են կաղապարի ճշումով արված նուրբ զարդեր, ինչպիսիք գտնվել են Անիից և Դվինից (Arakelyan, 1958, 227): Դրանք, գրեթե առանց բացառության, ինչպես նաև Միջին Ասիայում գտնվածները, թվագրվում են 11–13-րդ դդ. (վերջերս նմանատիպ բեկոր գտնվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի՝ Տավուշ բերդում կատարած պեղումների ժամանակ (հնագետներ՝ Տ. Ալեքսանյան, Հ. Բաղալյան)): Բ. Առաքելյանը տալիս է սրանց օգտագործման բոլոր հնարավոր վարկածները, որոնց թվում ճրագաման, ջրաման, շենքերի զարդարման մանրամասներ և նույնիսկ՝ հրդեհ առաջացնելու նպատակով գործածվող հրձիգ ռումբեր: Սակայն առավել ընդունված տեսակետը այն է, որ դրանք նախատեսված են եղել անուշահոտ յուղեր կամ սնդիկ պահելու համար:

Երկրորդ բաղնիքի պեղումները

Միջնաբերդի արևմտյան եզրին՝ ձորի անմիջապես պոնկին գտնվում է «Երկրորդ» կամ «Փոքր» բաղնիքը: Այն 1960-70-ական թթ. պեղել է պրոֆ. Ի. Ղարիբյանի ղեկավարած արշավախումբը, ինչից հետո արշավախմբի ղեկավարը եկել է հանգամանալից եզրակացությունների՝ ջրամատակարարման համակարգի, ջրամբարի, տաքացվող հատակի և այլնի վերաբերյալ (Gharibyan, 2009, 92):

Այս բաղնիքը բավականին բարդ և բազմաֆունկցիոնալ կառույց է՝ տարբեր չափերի ու նշանակության սենյակներով, եթե հաշվի առնենք նաև շենքի հիմնական հատվածից դուրս գտնվող բացօթյա ջրավազանները, նաև բավականին ընդարձակ տարածք է զբաղեցրել: Այժմ կիսավեր վիճակում է: Պահպանվել են տարբեր բարձրությունների պատեր և բաժիններից միայն մեկի թաղը՝ երկու երդիկով, որից տարիների ընթացքում քարեր են թափվել: Ողջ կառույցը շարված է անմշակ որձաքարերով, իսկ վերևի հատվածները՝ ֆելզիտի բարակ կտորներով: Տեղ-տեղ պատերը լրացված են թրծած աղյուսի բեկորներով: Առանձին բաժիններն իրար կապող մուտքերը, թեև քանդված են, սակայն նկատելի է, որ ունեցել են կամարաձև վերնամասեր: Շատ հատվածներում պահպանվել են ջրամատակարարման համակարգի կավե փողրակները, որոնք պատերի քանդման պատճառով դարձել են տեսանելի: 7–16 սմ տրամաչափերով փողրակները ուղղահայաց կամ հորիզոնական դիրքերով զետեղված են եղել միդիս շարվածքով պատերի լիցքերի մեջ՝ ապահովելով նաև պատերի ջերմությունը:

Արևելյան կողմից կառույցը հարում է բնական ժայռին և որոշ դեպքերում նկատելի են ժայռի կտրելու և հարթեցնելու հետքեր, իսկ որոշ դեպքերում էլ,

Նկ. 6. Երկրորդ բաղնիքի հատակագիծը (Գծ. Գ. Գյուլամիրյանի, Ն. Քալանթարյանի)

ընդհակառակը, բաղնիքի պատերն են հարմարեցված ժայռին: Արևմտյան կողմում բաղնիքի բաժանմունքների մի մասը քանդվել և թափվել է ձորը:

Ըստ Վ. Հարությունյանի՝ բաղնիքից մոտ 30 մ հյուսիս գտնվող կառույցի ավերակները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ այս բաղնիքը մշտական ջրով ապահովելու համար նախատեսված ջրամբար: Ականավոր ճարտարապետը դա հաստատելու համար տալիս է մի շարք հիմնավորումներ, որոնց թվում՝ ջրի ճշումը զսպող պատերի հաստությունը, դեպի ձորը նայող ճակատի մեջ ջրահեռացման կավե խողովակների առկայությունը, բաղնիքի համեմատ բարձր նիշում գտնվելու հանգամանքը (Harutyunyan, 1962, 70):

Մեր իրականացրած պեղումները, որոնք հագեցած էին բազմաթիվ հայտնագործություններով, լրացրեցին նախորդ պեղումների տված տեղեկությունները:

Բաղնիքից հյուսիս՝ 65 մ խորությունում բացվեց արևմուտք-արևելք դիրքից փոքր-ինչ շեղված քարե տաշտ-ավազան, որի շրթի բոլոր չորս եզրերում կան ջրակոսներ: Ջրաբաշխ այս ավազանն ունի 90 սմ երկ., 70–78 սմ լայնք, և 20 սմ խորություն: Հատակի արևելյան կողմում կա անցք: Միջանցիկ անցք կա նաև արևելյան նիստին, որին ժամանակին միացել են ջրատար կավե խողովակները: Ունի տարբեր հաստության պատեր, որոնք տատանվում են 8–18 սմ միջև: Այստեղից գտնված բեկորներից

ատանձնանում են կարմրափայլ մակերեսով անոթի բեկորները և կանթը: Հատկապես ուշագրավ է վերադիր, հաստ զարդագոտիով բեկորը, որն իր տեսակով միակն է: Վերադիր գոտեզարդով այս բեկորը (6x7 սմ) աչքի է ընկնում բարձրորակ թրծումով և հաստությամբ: Այն անոթի իրանի հատվածից է, որը պատված է կարմրափայլ շփոթով՝բացի գոտու հատվածից: Գոտին, որի լայնքը թերի պահպանված վիճակում 3,5 սմ է, ունի զիգզագաձև նախշեր: Նմանատիպ զիգզագներով կամ եռանկյունիների իրար հաջորդող շարքով բեկոր Լոռեից գտնվել է միայն մեկ օրինակ: Ղարիբյանը, այն համեմատելով Դվինից գտնված դրոշմազարդ կարասի հետ, եզրակացնում է, որ սա ներմուծվել է Դվինից և հավելում, որ Լոռեն առևտրական կապեր է ունեցել Դվինի խեցեգործական կենտրոնի հետ (Gharibyan, 2009, 183, table XXIII): Նմանօրինակ բեկոր գտնվել է նաև Վայոց Ձորի Հոստոն բնակավայրի պեղումներով և թվագրվում է 12–14-րդ դդ. (Babayan, 2020, 226): Շերտից գտնվեցին նաև հախճապակու սակավաթիվ բեկորներ, կապույտով ջնարակված կավե սալիկ:

Ա. Ջրապահեստ: Բաղնիքի հյուսիսային բաժինը 3.85x3.00 մ չափերով սենյակ է, որը մեջտեղից պատով բաժանվում է երկու, գրեթե հավասար մասերի: Այն, ըստ Ի. Ղարիբյանի, սառը ջրի համար նախատեսված ջրամբար է եղել: Հատակը հարմարեցված լինելով ժայռային տեղանքին՝ մոտ 50 սմ

Նկ.7. Երկրորդ բաղնիքի լողասրահում բացված հիպոկաուստ հատակի հենասյուները

բարձր է բաղնիքի մյուս կառույցների համեմատ: Այս հատվածը Ղարիբյանի ղեկավարած արշավախումբը պեղել է ջեռոցը հայտնաբերելու անկալիքով: Ըստ Ղարիբյանի՝ կառուցն ունեցել է գմբեթաձև ծածկ, և ենթադրում, որ ծածկի միջից կարող էր ջրամբարը մաքրելու նպատակով արված մուտք լինել: Արևելյան պատը շարված է ժայռի կից: Հատակը սալարկված է դեղնավուն ֆելզիտով, արանքները լրացված են կրաշաղախով: Այս կառույցից 17 սմ տրամագիծ ունեցող կավե խողովակաշարով ջուրը հոսել է այժմ կանգուն թաղով բաժանմունքը: Նույն՝ հարավ-արևելյան կիսաքանդ անկյունի լիցքի մեջ բացվել են 8.5 սմ տրամագծով մի քանի խողովակաշար ևս:

Բ. Լողասրահ: Բաղնիքի ամենաընդարձակ բաժանմունքն է, որի նշանակության հարցում մասնագետների կարծիքները կիսվում են: Խալփախյանն ու Հարությունյանը գտնում են, որ այն լողասրահ է, իսկ տարածքում առաջին անգամ պեղումներ իրականացրած Ղարիբյանը այն համարում է հանդերձասրահ: Այն անմիջապես կիրճի պոսկին է և արևմտյան պատը քանդվել ու թափվել է ձորը:

Այստեղ 25 սմ խորությունում դուրս են գալիս թրծած աղյուսների բեկորներ, որոնցով սալարկված է եղել սրահի հատակը: Դրա տակ մոտ 5 սմ կրաշերտ է, ֆելզիտի բազմաթիվ բեկորներ ու ածխի մնացորդներ: Սրահի գրեթե կենտրոնից դեպի հարավ բացվեցին բազալտե խշոր, թերմշակ սալեր, որոնց տակ քարերի մեծ կուտակումներ կան: Սալերը պատված են կրաշաղախով, իսկ տեղ-տեղ պահպանվել են թրծած աղյուսի մնացորդներ: Նույն մակարդակում բացվեցին նաև կավե խողո-

վակաշարի մնացորդներ: Այսպիսով, այստեղ գործ ունենք սրահի հատակի հետ, որը, փաստորեն, շարված է բազալտե զանգվածեղ սալերով, պատված՝ կրաշաղախով և աղյուսներով:

Հարավային պատի մոտ բացվեց 20 սմ լայնություն ունեցող գետնախարիսխ, որի տակով դեպի հարավային լողասրահ է ձգվում կավե փողրակ: Այս գետնախարիսխն զուգահեռ կա վատ պահպանված ևս մի խողովակաշար, որը նախ ձգվում է դեպի արևմուտք, ապա անկյուն կազմելով՝ ձգվում է դեպի հյուսիս ու ավարտվում խցանով:

Այս սրահում առավել հետաքրքրական ու կարևոր էին II շերտի պեղումները, որոնց արդյունքում՝ 65 սմ խորությունում բացվեցին հատակի բազալտե սալերը պահող սյուները, որոնք, ի տարբերություն «Առաջին» բաղնիքի սյուների, ոչ թե միակտոր տուֆ էին, այլև տարբեր քարերով ու կրաշաղախով շարվածքներ (Նկ.7):

Շերտը անխաթար վիճակում է և հարուստ է հնագիտական իրերով: Շերտից գտնվեցին ոսկորներ, հասարակ ու ջնարակված խեցեղեն: Հատկապես ուշագրավ են շքաղյուսները, որոնք հիմնականում միագույն են՝ պատված կապույտ ջնարակով: Միայն մի դեպքում շքաղյուսի բեկորի մակերեսին առկա են դեղին, երկնագույն և կապույտ երանգներ: Ուշագրավ է նաև 2.8 սմ տրամագծով, շրջանաձև, կավե խաղաքարը:

Սրահից արևելյան նեղ միջանցք տանող մուտքի առջև, 110 սմ հեռավորությունում և 45 սմ խորությամբ բացվեց 10 սմ տրամագծով կավե փողրակի հատված: Խողովակաշարը թեքվում է դեպի հարավ և հարավային պատի երկայնքով ձգվում է դեպի ձո-

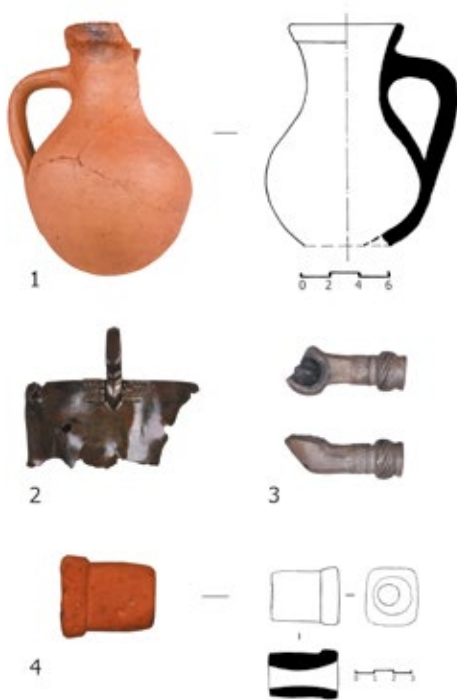
նկ. 8. Երկրորդ բաղնիքի ներսում բացված թրժած աղյուսներով հատակը

րը: Այն, կարելի է ասել, ամբողջությամբ թաղված է եղել կրաշաղախի մեջ: Այս նույն անկյունում հայտնաբերվեց պատի միջով անցնող օդամուղ անցքը, որի միջոցով հատակի տակի եռացրած գոլորշին դուրս է մղվել:

Շերտը լիարժեք պեղելու նպատակով հանեցինք հարավարևելյան անկյունում պահպանված հատակասալերը: Այստեղ բացվեց նաև սալաքարերով շարված, 40×50 սմ չափերով ուղղանկյուն հոր: Ուշագրավ է, որ այս փոքր հորը շարված է խոշոր ջրավազանի մեջ, որն ունի կրածեփ պատեր և 120×140 սմ մոտավոր չափեր: Այն, ցավոք, կիսով չափ ընկնում է ձորը արգելափակող ճաղավանդակներից դուրս, ինչն անհնար էր դարձնում դրա ամբողջական պեղելը: Այն հավասար մակարդակում է, ինչ սալահատակը պահող հենասյուները, այսինքն՝ փորված է եղել հատակի մեջ: Սրա մեջ գտնվեցին ջնարակապատ և կաղապարի համամբ պատրաստված վերադիր զարդաքանդակներով ընտիր շքաղյուսների 48 բեկոր, որոնք մինչ այժմ հայտնաբերվածներից տարբերվում են իրենց հաստությամբ (3.5–4.5սմ), վառ կապույտ գույնով և, որ ամենակարևորն է, դրանց եզրերին առկա են բարձրաքանդակ զարդագոտի: Ղարիբյանը իր աշխատության մեջ նմանատիպ շքաղյուսների չի անդրադառնում, սակայն լուսանկարների մեջ առկա է մեկ փոքր բեկոր՝ նման մեր օրինակներին, որի մասին տեքստում խոսք չկա (Ղարիբյան, 2009, 233): Ձևով սրանք հարթ սալիկներ են, որոնք ավարտվում են

ուղղաձիգ, կարճ պատերով: Հենց այս պատերի եզրերն էլ պատված են բուսական, միանման զարդագոտիով: Կավը բավականին բարձրորակ է, թրծումը՝ նույնպես: Յուրահատուկ այս շքաղյուսները կարող էին զարդարած լինել բաղնիքի պատուհանների շրջանակները կամ, որ ավելի հավանական է՝ ջրավազանի եզրաշրթերը: Սրանք բնորոշ են 14-րդ դ. երկրորդ կեսի և 15-րդ դ. արևելյան բաղնիքներին:

Գ. Ջեռոց: Բաղնիքի միակ բաժանմունքն է, որի թաղը պահպանվել է: Այս նեղ՝ 6.70×2.00 մ չափերով սենյակն ունի հյուսիս-հարավ ձգվածություն: Մուտքը եղել է արևմտյան պատի հարավային եզրին մոտ և ունեցել է կամարաձև վերնամաս: Հյուսիսային պատի մեջ կա կամարով պսակված խոշոր որմնախորշ (145×65 սմ): Այս խորշին են միանում ինչպես ջրամբարի լայնաբերան խողովակաշարը, այնպես էլ՝ 4 նեղ խողովակներ, երկուսը՝ դիմահայաց պատին, մեկական՝ երկու կողմերում: Խորշը կարևոր ջրբաժան կետ է եղել, որը, հավանաբար, ունեցել է նաև քարե տաշտ-ավազան, որտեղ լցվելով՝ ջուրը հոսել է տարբեր ուղղություններով: Խորշի տակ կա դատարկ տարածություն, որը, հավանաբար, ծառայել է որպես ջեռոց և այստեղից տարածվել է եռացած գոլորշին: Կառույցի հարավային մասի ծածկը քանդված է: Այստեղ եղել է միջանցք, որից միջնորմով առանձնանում է քառակուսի հատակագծով փոքր բաժանմունք: Թեև Վ. Հարությունյանն (Harutyunyan, 1962, 70–71) ու Հ. Խալիփախյանն

Նկ. 9. Բաղնիքների պեղումներով հայտնաբերված առարկաներ. 1. Կավե ջրանոթ, 2. Պղնձե կաթսայի մաս, 3. Ծխամորճ, 4. Ծորակ (վերականգնողներ՝ Ե. Աթոյանց, Ա. Ալոյան, Ս. Բիսլամյան, լուսանկարները՝ Ա. Մելքոնյանի, գրչանկարը՝ Թ. Հնայակյանի)

(Khalpakhchyan 1971, 222) այն համարում են ջեռոց, Ի. Ղարիբյանը պնդում է, որ լողասրահ է, և հավելում, որ «բաղնիքի ջեռոցի տեղը մնում է անհայտ» (Gharibyan, 2000, 110): Սակայն մենք համակարծիք ենք նախկին ուսումնասիրողների հետ և նույնպես գտնում ենք, որ թաղակիր կառույցը հենց ջեռուցարան-հնոցն է:

Սրահի հարավային կողմում պահպանվել է 1×1.70 մ մակերեսով, թրձած աղյուսներով շարված հատակ: Սրահ մոտից 1.10 մ երկարությամբ և 60 սմ լայնքով բաժանմունք տանող նեղ միջանցք է, որը նույնպես սալարկված է աղյուսներով (նկ. 8): Մնացած հատվածներում աղյուս չկա, որի փոխարեն կրասվաղված հատակն է: Սալերն ունեն 21×21 սմ չափեր: Այս միջանցքը 1.34 մ լայնքով տարածք է, որը խաչմերուկ է թաղակիր ջեռոցի և կից լողասրահների համար. այն պեղեցինք 40 սմ խորությամբ, որի տակ բացվեց կրահատակը: Սրահ հատակի մեջ կա փորված առվակոս, որը թեքությամբ ձգվում է դեպի Մեծ լողասրահի նորահայտ ջրավազանը:

Դ. Փոքր լողասրահ: Այս 1.90×1.80 մ չափերով լողասրահը, որ ամենից փոքր բաժանմունքն է, նեղ մուտք է ունեցել ջեռոցի կողմից: Սենյակի հարավարևելյան անկյունում բացվեց կավե խողովակաշար, որը անկյունից սկսվելով՝ ձգվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք: Դրա երկու կողմերում, ինչպես շատ դեպքերում, աղյուսե սալիկներով ամրացումներ են

տրված: Սրահարավային կեսում պահպանվել է աղյուսե սալիկների շարք, որին հարում է նեղ առվակոս: Վերջինս պատի տակով ջուրն անցկացրել է դեպի կից միջանցքը, որտեղից էլ միացել է Մեծ լողասրահին: Այս փոքր մակերեսով լողասրահը, հավանաբար, նախատեսված է եղել անհատների համար: Նման մեկուսի լողասրահներ կան նաև այլ միջնադարյան բաղնիքներում, օրինակ՝ Ասիում և Դվինում (Aleksanyan, 2010, 125):

Ե. Հանդերձարահ: Ուղղանկյուն սրահ է, որի արևմտյան հատվածը քանդվել և թափվել է ձորը: Սա, նույնպես ժամանակին պեղվել է Ի. Ղարիբյանի արշավախմբի կողմից, որոնց ժամանակ բացվել են թրձած աղյուսի սալիկներ, կավե փողրակներ: Մուտքը, որ գտնվում է սենյակի արևելյան պատի հյուսիսային եզրին, ունի 77 սմ լայնք: Մեր պեղումների արդյունքում վերաբացվեց նախկինում բացված իրավիճակը: Խողովակաշարը սկսվում է կառույցի արևելյան պատից և թեքությամբ ուղղվում դեպի արևմուտք: Սրահ կողքին եղել է ևս մեկ խողովակաշար, որը պահպանվել է մասամբ: Հավանաբար է, որ սա միացել է հարևան շարանին և այս գույց խողովակաշարերի միջոցով լուծվել է բաղնիքի լողասրահների ջրահեռացման խնդիրը: Դրանք երկու կողմերից ամրացված են եղել կավե սալիկներով (21×21 սմ), որոնք, հավելելով խողովակներին, ապահովել են դրանց անշարժությունը: Կառույցի արևելյան պատը հիմքի մասում կրկնաշար է, և պատից գետնախարսխի պես լայնացող այս հատվածի միջով, հավանական է, որ խողովակաշար է անցնում: Այս ցածր պատի երեսը բացելիս գտնվեց խողովակաշարի՝ պատին կցվելու հատվածը, իսկ դրա անմիջապես կողքին գտնվեց մոխրագույն կավից, բարձրորակ թրձումով հիանալի պահպանված ծխամորճ: Գլխիկը գեղեցիկ զարդագոտու միջոցով միանում է կարճ փողին, որի մակերեսին նույնպես կա ուռուցիկ զարդագոտի և փորագրագծեր (նկ. 9/3):

Այս սենյակի հյուսիսային եզրին՝ մուտքի անմիջապես դիմաց բացվեց սալաքարերով ջրավազան: Այս սալաքարերով (որոշ դեպքերում տապա-նաքարերի բեկորներ) և կրաշաղախով պատված ալվազանը գտնվում է մուտքի անմիջապես դիմաց: Ամենայն հավանականությամբ այս փոքր տարածքը եղել է դեպի հանդերձարան տանող նախամուտք: Լոռե բերդի Մեծ կամ Առաջին բաղնիքի հանդերձարանի մոտ նույնպես կա նման նախամուտք՝ և կրկին փոքր ջրավազանով (Gharibyan, 2000, 101):

Զ. Լողասրահ: Գտնվում է բաղնիքի հարավարևելքում: Սենյակն ունի ուղղանկյուն հատակագիծ, 3.10×4.20 մ չափեր, արևելյան կողմից կցված է ժայռին, տեղ-տեղ պատաշարը հարմարեցված է տե-

դանքին: Այստեղ պեղումների ընթացքում արևելյան կողմում բացվեց կրաշաղախի հետքերով շարվածքի մնացորդներ, իսկ հյուսիսային կողմում բացվեց ուշ շրջանի հարթակ: Կառույցի հարավարևելյան անկյունում կա բարակ պատով առանձնացված հոր, որտեղից դուրս եկան մեծ թվով հնագիտական նյութեր՝ խեցեղեն, բրոնզից թիթեղներ, օվալաձև և գնդաձև ուլունքներ, երկաթե գամեր և այլն:

75 սմ խորությունում շերտը փոխվում է, հողն ավելի կարծր է և տոփանված: Այս շերտից նույնպես դուրս եկան մեծ թվով խեցեղեն, ոսկորներ ու ապակու բեկորներ, գտնվեցին հերթական քթիկավոր անոթի փողրակաձև ծորակը, ծխամորճի ևս մեկ բեկոր, որն ունի դարչնագույն փայլեցրած մակերես, եզրում՝ զարդագոտիով բազմանիստ գլանակ: Բացառիկ էր գանգաձև կավե ճրագակալի կամ կանթեղի գլխիկը, որն ամբողջությամբ պատված է մի քանի շարք զարդագոտիներով: Ունի 3.5 սմ բարձրություն: Կեսը բացակայում է և բերանի տարամագիծը դժվար է որոշել: Հատակի կենտրոնում միջանցիկ անցք է: Նույն շերտից գտնվեցին մեկ այլ ճրագակալի բեկորներ ևս: Դրանց մակերեսին դաջագարդ ծաղիկի պատկերներ են, կողքերին՝ բուսական նախշեր, իսկ եզրերին՝ հյուսքեն զարդագոտիներ: Այս շքեղ բեկորները, չի բացառվում, որ լինեն բաղնիքի լուսավորության միջոցների մասեր:

III շերտի խորությունը հասցվեց 1,10 մ-ի, որից ևս գտնվեցին մի քանի տարբեր չափերի և գույների ուլունքներ, ապակու բեկորներ և բրոնզե մատանի՝ պսակված բազմանիստ վահանակի վրա ազուցված կաթնագույն ապակիով: Սենյակի արևելյան հատվածում բացվեց իր նախնական տեղում գտնվող կարասի հատակամաս, որն ունի 35 սմ տրամագիծ: 1,10 մ խորությունում գտնվեց բրոնզե մետաղադրամ՝ Բյուզանդիայի Կոստանդին կայսեր (1059-1067 թթ.) պղնձե ֆոլիս: Առանձնանում է այծերի և կենաց ծառի պատկերով դրոշմազարդ գոտիով անոթի բեկորը (6x6,5 սմ): Կենտրոնում երկու կողմից չորսական ճյուղ ունեցող Կենաց ծառն է, որի երկու կողմերում կա մեկական վայրի քարայծի պատկեր: Այծերի և եղջերուների պատկերներով 3 բեկոր գտնվել էին նաև նախորդ տարիների պեղումների արդյունքում (Simonyan et al., 2015, 48-49): Սակայն դրոշմազարդ խեցեղենի լավագույն նմուշը գտնվել է 1960-70-ական թթ. աշխատանքների ժամանակ՝ մատուռ-դամբարանի պեղումների միջոցին: Դրա վրա պատկերված են եղջերու և նրան հետապնդող երկու առյուծներ: Միջնադարյան խեցեգործական արվեստի այս հիանալի նմուշը թվագրվում է 11-12-րդ դդ. (Gharibyan, 1869, 198): Նման խեցեղեն գտնվել է միջնադարյան մի շարք նշանա-

վոր հուշարձաններից, ինչպիսիք են Դվինը, Ասին, Գառնին, Զվարթնոցը, Ամբերդը և այլն, իսկ վերջին տարիներին նման մի նմուշ գտնվեց Հավուց Թառվանական համալիրի՝ մեր իրականացրած պեղումների ժամանակ (Nalbandyan, 2017-2018, 97, 99):

Է. Բացօթյա լողավազաններ: Բաղնիքից հարավ գտնվում են երկու բացօթյա լողավազանները, որոնք նույնպես ժամանակին պեղել է Ի. Ղարիբյանի ղեկավարած արշավախումբը: Դրանցից մեկն ունի 5.80x2.90 մ չափեր, 70 սմ բարձրություն: Այն հայտնաբերվել և պեղվել է 1968 թ.: Լողավազանի գրեթե կենտրոնում կա պահպանված ուղղանկյուն հիմք, իսկ հարավարևելյան անկյունում՝ 60x60 սմ չափերով քառակուսի սալաքար, որի կենտրոնում ջրահեռացման անցքն է: Պեղումներով բացվեց նաև ևս մեկ անցքով սալաքար՝ 50x64 սմ չափերով և 13-20 սմ տրամագծով անցք: Լողավազանից գտնվեց պղնձե կնքամատանի, որի ամբողջական պահպանված բազմանիստ վահանակի վրա նշմարվում են արաբատառ գրեր (այն մեզ հանձնեց Լոռի բերդի բնակիչ, Լոռե բերդ արգելոց-թանգարանի աշխատակից Դ. Ասուլյանը): Նման կնիք գտնվել է նաև նախկին պեղումների ժամանակ, որի վրա արաբատառ գրություն կա (Gharibyan, 2009, 169):

Երկրորդ լողավազանը գտնվում է նախորդից մի քանի մետր հարավ-արևելք: Այն հայտնաբերվել և պեղվել է 1970 թ.: Ունի 6.20 x3.40 մ չափեր և 45 սմ բարձրություն: Սրա պատերն, ի տարբերություն նախորդի, կրկնաշար են: Այս երկու լողավազաններն ունեցել են բազմանիստ սյան տեսքով ցայտաղբյուրներ (Gharibyan, 2009, 59-61):

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ «Առաջին» բաղնիքի պեղումներով կարելի է գալ հետևյալ եզրահանգումներին.

1. Բաղնիքի լողասրահն ունեցել է տաքացվող՝ հիպոկաուստ հատակ: Հատակը սալարկված է եղել տուֆե սալերով, որոնք հենվել են հիմնականում տուֆե, կարճ, մեկ ամբողջական զանգվածից պատրաստված սյուների վրա:

2. Սրահը միջնորմերով բաժանվել է չորս անհավասարաչափ լողասրահների: Միջնորմերի առկայությունը հաստատվեց ոչ միայն պեղումներով բացված հիմքերով, այլև պատերի մեջ մնացած կավե խողովակաշարերով, որոնք անցել են այդ միջնապատերով և տաքացրել դրանք:

3. Բաղնիքն ունեցել է բավականին լուրջ ու համակարգված կառուցվածք՝ միջնապատերի տակով գոլորշու համար նախատեսված անցուղիներ և նեղ միջանցքներ, պատերի մեջ՝ օդամուղ անցքեր, ջրահեռացման փոսերով ջրավազաններ, քարե տաշտեր և այլն:

4. Բաղնիքի ստորին շերտերը որոշ հատվածներում մնացել են անխաթար, ինչի շնորհիվ պահպանվել են հենասյունների մի մասը, ջրավազանը, և բաղնիքի գործունեության ժամանակաշրջանի՝ 11-13-րդ դդ. հնագիտական նյութերով հարուստ շերտերը:

5. Ավելի ուշ (14-15-ր դդ. և հետագայում) բաղնիքի շենքը հարմարեցվել է տնտեսական և արհեստագործական նպատակների համար:

6. Լողասրահից հյուսիս գտնվող ընդարձակ կառույցում գործել է ջրամատակարարման բարդ և բազմաբաժանմունք համակարգ, որտեղից տաք ջուրը զանազան ուղիներով հոսել է դեպի լողասրահ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Լոռե բերդը, ձեռքից ձեռք անցնելով, ենթարկվել է բազմաթիվ ասպատակումների, ամրոցի գրեթե կենտրոնում գտնվող բաղնիքի շենքը դարեր ի վեր դուրս չի ելել գործածությունից, չի կորցրել իր կարևորությունը՝ պարբերաբար հարմարեցվելով նոր ժամանակների պահանջներին, նախ՝ երկար ժամանակ գործելով իր բուն նշանակությամբ՝ որպես բաղնիք, ապա՝ արհեստագործական կառույց, իսկ ավելի ուշ օգտագործվել՝ տնտեսական և անասնապահական նպատակներով:

«Երկրորդ» բաղնիքի պեղումները թույլ են տալիս մեզ առաջ քաշել հետևյալ վարկածներն ու եզրակացությունները.

1. «Երկրորդ» բաղնիքի լողասրահի II շերտի պեղումների կարևորագույն արդյունքն այն էր, որ հաստատվեցին այն ենթադրությունները, ըստ որոնց այս սրահն ունեցել է տաքացվող կրկնակի հատակ: Տարբեր աստիճանի պահպանվածությամբ 18 հենամույթերի վրա հենվել են հատակի բազալտե խոշորածավալ սալերը: Այս հաստահեղյուս և քարաշեն հենամույթերը հազվագյուտ երևույթ են հայկական բաղնիքների համար, քանի որ հիպոկաուստ հատակով բաղնիքների երկրորդ հատակները հենված են եղել հիմնականում աղյուսներով շարված պուների վրա: Թեև Ի. Ղարիբյանը ենթադրում էր, որ սրահը կրկնահատակ է ունեցել և տաքացվել, սակայն վերին հատակի տակ նա չի պեղել և վերջնական հիմնավորումներ չի ունեցել (Gharibyan, 2000, 107), իսկ Ջաղացպանյանն, առհասարակ, վստահ էր, որ «Երկրորդ» բաղնիքը տաքացվող հատակ ունեցող բաղնիքների շարքից չէ (Dzhagatspanyan 1968, 246): Այս և հարավային կառույցի արանքում բացվեց սալով ծածկված նեղ միջանցք, որով և տարածվել է գոլորշին: Այս ամենի արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ ընդարձակ սրահը ոչ թե հանդերձարան է, այլև լողասրահ, որն ունեցել է տաքացվող պատեր և հա-

տակ, գոլորշին դուրս գալու համար նախատեսված օդանցքներ, ջրավազան: Այդ հատկանիշներով այն նման է Մեծ բաղնիքի լողասրահին:

2. Թաղակապ նեղ սրահը, ամենայն հավանականությամբ եղել է բաղնիքի ջեռոցը, որի հատակի տակ եղած դատարկ տարածությունը օգտագործվել է հատակի վրա՝ տաշտերի կամ կաթսաների մեջ լցված ջուրը եռացնելու համար:

3. Բաղնիքն ունի 11-13-րդ դդ. բավականին հարուստ մշակութային շերտ՝ առատ հնագիտական նյութով, որոնց թվում՝ մետաղադրամ, մատանի, լուսավորության միջոցներ, շքաղյուսներ, դաջագարդ և ջնարակված խեցեղեն, ապակե ապարանջաններ, ուլունքներ և այլն:

4. 14-15-րդ դդ. շերտերը արտահայտվում են ոչ միայն զանազան շարվածքներով, հարթակներով ու հավելումներով, որոնցում օգտագործված են նաև տապանաքարերի բեկորներ, այլև ջնարակված ու քանդակագարդ շքաղյուսներով ու կավե ծխամորճերի բեկորներով:

5. Բաղնիքը տարբեր դարաշրջաններում օգտագործվել է զանազան նշանակություններով և ներսում ավելացվել են տարբեր պատաշարեր ու հարթակներ, որոնցում օգտագործել են նաև տապանաքարերի բեկորներ: Որոշ հատվածներ, ավելի ուշ ակնհայտորեն օգտագործվել են տնտեսական նպատակներով, ինչը հաստատում են զանազան հորանման կառույցներն ու անոթները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Grigoryan, G. (2015). Ani: A Thousand Years Old Capital of Armenians. *History museum of Armenia* (in Armenian).
- Arakelyan, B. (1958). Cities and Crafts in Armenia in the IX-XIII Centuries. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Aleksanyan, A. (2010). Bath-houses of Medieval Armenia. *Etchmiadzin: Official monthly review of Holy Etchmiadzin*, 8, 118-125 (in Armenian).
- Aleksanyan, T., Mirijanyan, D. (2012). The excavations of Dashtadem in 2011 (preliminary report). *Etchmiadzin: Official monthly review of Holy Etchmiadzin*, 8, 102-106 (in Armenian).
- Babayan, F. (2020). Results of the excavations of the medieval settlement of Hostun (Vostan) (2005-2006). *History and Culture Armenological Journal*, 2, 218-227 (in Armenian).
- Babajanyan, A., Mirijanyan, D. (2013). The pottery of Tegheniats Monastery. *Historical-Philological Journal*, 1, 134-150 (in Armenian).
- Badalyan, H., Nalbandyan A. (2016). *Excavations of the Church of the Holy Mother of God in Avan*. "Monument" yearbook, 11, 5-20 (in Armenian).
- Harutyunyan, V. M. (1962). The fortress-city of Lori. From the history of medieval urban development. *Histori-*

cal-Philological Journal, 3, 57-76 (in Armenian).

Harutyunyan, S. V. (1978). *Amberd*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).

Gandzaketsi K. (1961). *History of Armenians*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).

Gharibyan, I. (2009). *Lori fortress city and its excavations*. Gitutyun. (in Armenian)

Gharibyan, I. (1969). The chapel-tomb of Lori city and its monks. *Historical-Philological Journal*, 2, 194-198 (in Armenian).

Gharibyan, I. (2000). Medieval baths of Lori city castle. *Bulletin of Yerevan University*, 3, 100-110 (in Armenian).

Nalbandian, S., Nalbandyan A., Badalyan H., Aleksanyan T. (2021). *Results of the 2012-2019 excavations of the Tandzaparakh desert*. "Monument" yearbook, 16, 85-119 (in Armenian).

Nalbandian, A. (2017-1018). *The Hill Church of Havuts Tar*. "Monument" yearbook, 12-13, 75-108 (in Armenian).

Simonyan, H., Gharibyan, I., Badalyan, H., Aleksanyan, T. (2015). The fortified city of Lore (preliminary results of excavations in 2009-2013). "Monument" yearbook, 10, 29-56 (in Armenian).

Khalpakhchyan, O. (1971). *Civil architecture of Armenia (residential and public buildings)*. Stroyizdat (in Russian).

Dzhagatspanyan, A. A. (1968). Baths of medieval Armenia and their thermal-technical characteristics. *Historical-Philological Journal*, 3, 241-248 (in Russian)..